

ŞAİR CEMİL MERİÇ'İN MEKTUPLARI

Tacettin Şimşek

- Cemil Meriç, yaşadığı iç kavgalar ve çelişkilerle kitaplardan çıkıp gelmiş bir trajedi kahramanıdır. Çocuklukta kendisiyle “kör” diye alay edilmesinden çocuk ve genç olamayışına, otuz altı yaşında karanlığa gömülmesinden entelektüel birikiminin anlaşılmasına kadar yaşadığı bütün hayat sahneleri el birliğiyle bu trajedi kahramanını büyütüştür.

Meriç, önce şairdir ve şairliğini düşünür kimliğinin arkasına saklamıştır. Felsefe, sosyoloji, edebiyat tarihi ve eleştiri gibi birbirinden farklı alanlarda kalem oynatırken şiirsel üsluba yaslanması, hassas mizacıyla ve şairliğiyle doğrudan ilişkilidir.

Meriç'in *Jurnal 2*'de yer alan bir mektubu, poetikasını tespit amacıyla; elli altısı Lamia Hanım'a, on dördü Rebia Hanım'a gönderilmiş toplam yetmiş mektubu da şiiriyet açısından incelenebilir. Özellikle dize, imge, anıştırma/telmih gibi şiiriyeti sağlayan unsurlar üzerinden yapılacak değerlendirme, Cemil Meriç'in düzyazı kaleme alırken de yer yer şiir söylediği izlenimini uyandırmaya yetecektir.

Cemil Meriç'in Mektupları

Jurnal 1'de “*Mektuplar 1*”, *Jurnal 2*'de “*Lamia Hanım'a Mektuplar*” başlığı altında yer alan metinler taşıdıkları samimiyet yanında cümle aralarına serpilmiş şiiriyetle de üzerinde durulmayı fazlasıyla hak eder.

“Mektuplar 1”

Cemil Meriç'in ilki 1.4.1964, sonuncusu 23.5.1964 tarihli olmak üzere yaklaşık iki aylık bir zaman içinde yazdığı mektuplardır. *Jurnal 1*'de yer alan bölüm, gençlik yıllarında kız arkadaşı olmayan, kırk sekiz yaşında hayatının ilk aşk mektuplarını yazmaya başlayan Meriç'in, Rebia Hanım'a hitaben yazdığı on dört mektuptan oluşur.

“Hiçbir kadın kırkıktan sonra sizin kadar sevilmemiştir.” (Meriç, 1992: 346) cümlesiyle Meriç mektup yazdığı günlerdeki yaşını vurgular.

Meriç’in bütün beklentisi, genç bir kızın uçarılığına sahip Rebia Hanım tarafından anlaşılacak ve ondan gelecek cevabi mektuplarla mutlu olmaktır. “Oyun oynayacak kadar genç değilim. Oyun oynayacak kadar yaşlı da değilim. Mektup ya bir hıçkırıktır ya bir neşide. Mektup bir kementtir, bir davettir. Kime ve neye? Bu akşam yine yalnızım ve yine bedbahtım. Beni anlamanız için sizi terk etmem mi lâzım? Yoksa intihar etmem mi?” (Meriç, 1992: 335) Sevilme ve anlaşılma ihtiyacı bir çığlık cümlesinde ifadesini bulur: “Benim, seven bir kadına, anlayan bir kadına ihtiyacım var.” (Meriç, 1992: 342)

Meriç, Rebia Hanım’ı yazdıkları üzerine düşünmeye ve mektuplarıyla bu yalnız ve bahtsız adama mutluluk aşılama çağıdır: “Ben çocuğum, ruhum on altı yaşında, on dört yaşında. Aşk oyunu oynayacak yaşta değilim. Ne olur bir parça düşün. Bir insanı bahtiyar etmek, bir insanı hayata bağlamak, bir insanı, belki bir asırda bir gelen bir insanı...” (Meriç, 1992: 335)

Cemil Meriç bu mektuplarda, sevdiği kadına kalbini açar, kitaplardan aşına olduğu hayallerle ve kurmacayla dolu dünyasına gerçek hayattan bir varlık eklemek ister. Bir bakıma kitaba hayatı katmayı düşünür. Ancak somut gerçekliği olan sevgiliyi ideal sevgiliye dönüştürmekten de kendini alamaz. Zaman zaman bu sevgiliyi aşk konusunda eğitmeye, kitap ve hayat hakkında bilgilen-dirmeye çalışır.

Yazar, düşünür, şair sıfatlarından sıyrılır, salt insan kimliğiyle Rebia Hanım’ın karşısına çıkar. Rebia Hanım, Meriç’in duygularının “sevgi” olduğundan kuşkuludur. Aşkın karşılıklı olmadığını düşündürecek bu yaklaşıma cevap olarak Meriç duygularını savunma ihtiyacı duyar:

“Sana yazarken sadece seven bir insanım. Mektuplarımda kelime cambazlığı yok. Yazar değil, insanım. Bunu hissetmiyor musun? Bunu hissettiğin zaman geç olmayacak mı? Aşkın dertleri, rüsvallıkları var ama benim çektiklerim fuzuli. Neden bir yangını, bir meşaleyi kuyu suyu ile söndürmeye çalışıyorsun?” (Meriç, 1992: 336)

Mektuplarda kırk yedi yaşındaki Auguste Comte’la otuz yaşındaki Clotilde’in iki terk edilmiş insan olarak aşka yelken açmasıyla kendisi ve Rebia Hanım’ın kalbî yakınlığı arasında bir benzerlik kurar. Dante ve Beatrice, Samson ve Dalila, Hugo ve Juliette’i de aşka emsal gösterir.

Mektuplardan ikisine başlık konulmuş; bunlardan ilki *Cehennemden Mektuplar*, ikincisi *Sevgiliye Masallar* künyesiyle okuyucuya sunulmuştur.

“Lamia Hanım’a Mektuplar”

Jurnal 2’de yer alan mektuplar, Cemil Meriç’in romantik yanını dışa vurur. Aşk hayatın merkezine yerleştiren bir yaklaşımı yansıtır, okuyucuyu coşku, lirizm ve yer yer mistik tavrın hâkim olduğu bir dünyaya çağırır.

Cemil Meriç'le Lamia Çataloğlu arasındaki mektuplaşma 1966-1967 yıllarında gerçekleşir. İlk mektup 5 Ekim 1966, son mektup 7 Mart 1967 tarihlidir. Altı aylık zaman dilimi içinde Cemil Meriç'in kaleminden Lamia Hanım'a elli altı mektup gönderilir. Buna karşılık Cemil Meriç'in oğlu Mahmut Ali'nin tepitiyle Lamia Hanım yüz doksan üç mektup yazar (Meriç, 1993: 17).

Tutkulu bir aşkın cümle kalıplarına döküldüğü mektuplar İstanbul-Antakya arasında köprü kurar. Meriç, entelektüel birikimini sergileme ve şairliğini ifade etme imkânına kavuşur. Lamia Hanım'ın şahsında kendini anlayan ve aynı lügatle konuşan birini bulmuştur. Lamia Hanım tarafından okunma, bilinme ve anlaşılma arzusunu bir uyarıyla tamamlar: "*Şairler kaprisli olurlar, bazı taraflarıyla kadındırlar, kadındırlar çünkü bütündürler. Ve dikenlidirler, gül gibi. Güllü diken ile seveceksin, dikeniyse yani yazılarıyla.*" (Meriç, 1993: 67)

Meriç, gözlerini tamamen kaybetmiştir ve on iki yıldır görme duyusundan yoksundur. Kitaplarla örülü dünyasını paylaşma ihtiyacındadır. Lamia Hanım, yazdığı mektuplarla bir cevheri ortaya çıkarma görevi üstlenir.

Mektuplarda sevgiliye yakıştırılan sıfatlar kitaplardan ödünç alınır; Batı klasikleri arasında yer alan roman ve tiyatro kahramanlarından seçilir. Sevgili gerçek bir varlıkken soyut bir olay kahramanına dönüşür. Sevgilinin Kaya olan ve herkesçe bilinen adını değil de ikinci adı olan Lamia'yı kullanması bile bu soyutlamanın göstergesidir. Kendisi de roman kahramanlarının diliyle konuşur. Her şart ve durumda kendisine kitapların dünyasından bir kimlik bulabilir. Gerçek dünyaya ait görüntüleri kitapların aynasında değiştirir hatta dönüştürür.

Mektuplar aracılığıyla bir kültür aktarımı da gerçekleşir. Meriç bütün zihnî ve kalbî zenginliğini mektuplara döker. Mektuplarda bedensel arzuyu ve maddi ihtirası çağrıştıran söz ya da söz grupları, daha çok bir "muzdarip" in iç yaşantısından beslenen fanteziler gibidir. Lamia Hanım'ın yaptığı, yalnız bir aydının ve romantik bir şairin fiziksel karanlığına aydınlık eklemek; onu anlaşılma karamsarlığından ışığa taşımak ve hayata bağlamaktır.

"Ben ezeli bir mağdurum, coğrafi kader, siyasi kader, biyolojik kader. Başka bir ülkede doğmalıydım, başka bir ülkede veya başka bir çağda, en iyisi hiç doğmamalıydım. Anlaşılmadım, anlaşılmadım, anlaşılmadım. Hayatım bir bozgunlar silsilesi. Hiçbir kavga zaferle taçlanmadı. Ben ezeli bir mağlubum. Ama tarihi yaratan bu mağluplar, bir ülkeyi onlar ebedileştirirler. Sen, tek mükâfatım benim." (Meriç, 1993: 89)

Mektuplara yansıyan aşkın mitik, metafizik ve platonik karakterli olduğu söylenebilir. Kendisiyle aşk evliliği yapmamış olsa da, eşi Fevziye Hanım'a duyduğu minnet ve bağlılık, Meriç'in Lamia ile ilişkisini kitabî düzeyden çıkarıp aleniyet kazandırmasına izin vermez. Meriç'in Lamia'ya olan aşkının maddi kayıtlara bağlı olmadığı "*Seninim. Koruyucun, baban, dostun, sevgilin, şuurun, vicdanın, iraden, sultanın, efendin, kölen.*" (Meriç, 1993: 90) ve "*Önce baban olmak istiyorum... Sevgili yavrum, seni sevmeyenler için de seveceğim, annen*

olacağım, sahici annen, kardeşin olacağım.” (Meriç, 1993: 129) cümleleriyle ifade düzlemine çıkar.

Mektuplardaki bazı söz ya da söz grupları maddi arzuyu ve ihtirası çağrıştırırsa da yukarıdaki cümleler, aşkın cismani olmayıp platonik olduğunu düşündürür.

Mektuplardaki Sevgili: Lamia Hanım

Lamia Kaya Çataloğlu Antakya’da İngilizce öğretmenidir. Mektuplardaki entelektüel birikimi anlayabilecek hazır bulunuşluk düzeyine sahiptir. Ancak mektuplarda onun da anlamakta güçlük çektiği kavramlar vardır. Bir mektubunda “cosmic” kavramını sorar. Meriç de “*Cosmic, kosmosun sıfatı. Kosmos kâinat demek... Gerçek ve hayalî kâinat. Bütün. Düzenli bir bütün olarak kâinat. Kosmosun dilimizdeki karşılığı: Lamia. Kosmik de ben. Kosmosla ilgili olan, sonsuz.*” (Meriç, 1993: 105) şeklinde cevaplandırır. Lamia bir başka mektupta “omnipotan” kelimesinin anlamını öğrenmek ister. Cemil Meriç’in cevabı şöyledir: “*Omnipotan kadir-i mutlak demek. Anlıyorum ki, doğru dürüst bir sözlüğün yok. Yakında yollarım.*” (Meriç, 1993: 115)

Lamia, Cemil Meriç’le tanıştığı güne kadar Kaya ismini kullanır. Meriç, 11 Ekim 1966 tarihli mektupta “Kaya’m” diye hitap eder ona. Ancak sevdiği kadının herkes tarafından bilinen bu ikinci adını beğenmez ve ona “Lamia” adıyla seslenmeye başlar. Çok geçmeden Meriç’in ısrarlı hitabı üzerine Kaya Hanım da Lamia ismini benimser (Meriç, 1993: 78). 10 Kasım 1966 tarihli mektuba bu değişim şu cümlelerle girer: “*Hayata karıştığına, fildişi kuleni yıktığına öyle memnunum ki. (...) Fildişi kuleyi Kaya’ya bıraktın. Kaya ne oldu, yandı kül oldu.*” (Meriç, 1993: 78)

15 Kasım 1966 tarihli mektupta Kaya’yı “alkol kokan, kaskatı, donuk, üşüten bir isim” olarak tanımlar Cemil Meriç. Bu iki hecede bir kaçış, bir utanç ve bir isyanın gizli olduğunu yazar. Bir savaş ismi, bir maske olarak görür “*Hayat bir cehennemdi senin için, anlaşılmamıştın, sevilmemiştin. Ve bir maske takmıştın suratına: Kaya.*” (Meriç, 1993: 85)

Tanıştıkları ilk akşam ikinci adının “Lamia” olduğunu öğrenir Meriç. Lamia, bütün saffeti, bütün şirinliği ve bütün ismetiyle şarkı temsil etmektedir. O günden itibaren Lamia diye hitap eder sevdiği kadına ve bu adla yaşamasını ister.

“*Sen elbette benimsin, yalnız benimsin, yalnız benim Lamia’msan, Lamia’yı ben yarattım, ben doğurdum, o benim çocuğum. Ama benim verdiğim ismi taşımalı. Kaya bütün hatıraları, bütün tedaileri, bütün ilişkileriyle (...) hatıra olmalı.*” (Meriç, 1993: 111)

6 Aralık 1966 tarihli mektupta sevdiği kadına Kaya adının verilmiş hikâyesiyle ilgili ipucu verir:

“Muhterem babanız herhangi bir insan gibi, mesela benim gibi, kaprisleri olan bir zat. Okuduğu bir romanda karşısına çıkan bir isim hoşuna gidiyor, belki de tanıdığı bir kadının ismi. Ve boyuna tekrarlamak istediği bu adı kimseyi rahatsız etmeden tekrarlamak için sevgili kızına armağan ediyor. Hürmete şayan. 40 sene, dilediği gibi kullanıyor bu adı. Ama Kaya kadın ismi değil, Müslüman ismi değil, senin ismin değil. Yalan söyleyen bir isim. Ne ruhunla ilgisi var ne maddenle.” (Meriç, 1993: 114)

Verilen bilginin ilk bölümü tahmine dayanmıyorsa söz konusu roman Halide Edib Adıvar'ın *Yeni Turan*'ı olmalıdır. Türkçü anlayışla 1913'te kaleme alınan romanın kadın kahramanı Kaya, Yeni Turancıların öncü ismidir. İkinci ihtimal, Meriç'in akıl yürütmesidir.

Lamia'yla tanıştıklarında Cemil Meriç kırk sekiz yaşındadır. Fevziye (Menteşoğlu) Hanım'la evlidir ve biri yirmi diğeri yirmi bir yaşında iki çocuk babasıdır. Tarih ve coğrafya öğretmeni Fevziye Hanım, Cemil Meriç için anlayışlı bir eş olur her zaman. Tutku niteliğine bürünen aşkına tahammül gösterir.

Kendini “heyecan”, “spontanéite” (doğal), “şiir”, “bohem” ve “kasırğa” kelimeleriyle tanımlayan Meriç için “sakin bir yaz akşamı” ve “fırtınasız bir liman”dır Fevziye Hanım. Çocukları için “mükemmel bir anne”dir. “Temiz”dir, “saf”tır, “feragatkâr” ve “vazifешinas” bir kadındır. *“Kasırgadan kaçmak isteyen her geminin sığınacağı bir liman”*dır (Meriç, 1993: 47).

Meriç, Fevziye Hanım'a toplum, din, ahlak ve vicdan yasalarıyla bağlıdır. Öbür yanda ‘kadın’ kimliğiyle öne çıkan Lamia vardır. Biri duygu planında bile aldatılamayacak bir melektir, diğeri hayal perdesine yansıyan bir kadın (Bekiroğlu, 2010). Cemil Meriç vicdanı ve kalbi arasında sıkışınca kaçmayı seçer ve kalbinden yana savrulur.

Lamia'ya gönderdiği bazı mektupları eşinin yanında yazdırır Cemil Meriç. “Haksız mıyım?” ve “Seni yaralıyor muyum?” sorularına Fevziye Hanım'dan “hayır” cevabını alır. Fevziye Hanım içten içe kırgınlıklar yaşasa da bu “kasırgaya susuz” adamın duygusal savrulmalarını olgunlukla karşılar.

1967 yılının ilkbaharında İstanbul'a atanan Lamia, Meriç'le mesai arkadaşlığı çevresinde onun kitap yazmasına da katkıda bulunur. Meriç'le Lamia'nın gönül birlikteliği, ortak bir çeviriye imza atmalarını da sağlar. Thornton Wilder'dan *Köprüden Düşenler* adlı kitabı birlikte Türkçeye kazandırır (Tur Yınları, İstanbul 1981, 112 s.).

Lamia Hanım, yirmi yıl boyunca bu büyük aşka sadık kalır. 7 Mart 1983'te Fevziye Hanım ölünce Cemil Meriç'in yardımına koşar ve onu yalnız bırakmaz. Cemil Meriç 13 Haziran 1987 günü son nefesini verinceye kadar onun yanı başında ve hizmetindedir.

Romantik Şair: Cemil Meriç

Cemil Meriç, romantizmi “*yakın çağların en büyük duyuş ve düşünüş devrimlerinden biri*” (Meriç, 1993: 62) olarak görür. Avrupa romantizminin doğuşunda Asya’nın pay sahibi olduğu kanaatindedir. Her çağın; barbar, derebeyi, Orta Çağ şövalyesi, Türk, Arap, Hintli... her milletin kendine göre bir güzel anlayışı olduğunu düşünür.

“Bütün bu güzellikleri tatmaya çalışalım.” der Cemil Meriç. Ona göre “*Sanatçının tek vazifesi vardır: İnsanları birbirine sevdirmek. İki insanı veya iki milyar insanı. Sanat bir heyecan seyyalesiyle kilometrelerin ve asırların ayırdığı kalpleri birleştiren büyüdür.*” (Meriç, 1993: 64) Söz konusu romantik yaklaşıma hümanist tavrın da eşlik ettiği görülür.

Meriç romantizmin bütün ülkeleri aynı sevgiyle bağrına basmadığı, millî egoizmlerden bütünüyle kurtulamadığı, bütün acılara tercüman olamadığı, bütün isyanları dile getiremediği gerçeğine de vurgu yapar. Ancak romantizm sayesinde insanın sevgileri veecessüsleriyle bir dünya vatandaşı olduğuna dikkat çeker.

Romantizm kalabalığın sesidir Meriç’e göre. Hem iktidardaki burjuvazi hem de zincirlerini kıran proleteryaadır. Hem bilinç hem de bilinçaltıdır. Her yönüyle ve bütünüyle insanı ele alır.

Cemil Meriç, günlük dildeki kullanımıyla olduğu kadar felsefi bir akım olarak da romantizme yakın durur. Voltaire’le bir dünyanın bittiği, Rousseau ile bir dünyanın başladığı tespitini haklı bulması, Rousseau’yu “şuuraltının isyanı”, “akla karşı hissin zaferi”, “romantizm ırmağına dökülen bir dere” olarak tanımlaması; Sheley, Lamartin, Schiller ve Goethe’den hayranlıkla söz etmesi, “Scott benim zaafımdır.” demesi, tarihî ve felsefi şiire olumlu bakması (J2, s.35-36), nihayet Victor Hugo’dan şiir çevirileri yapmış olması, Cemil Meriç’in romantiklere yakınlığını gösterir.

Bütün bu gerekçeler yanında mektuplardaki şiiriyet de Cemil Meriç’in “romantik şair” olarak tanımlanmasına imkân verir.

Cemil Meriç’in Poetikası

Cemil Meriç, düşünce adamı kimliğiyle öne çıkmış olsa da, üslubuna hâkim olan şiirsellik onu aynı zamanda sanat adamı kılar. Yazarlık hayatına şiirle başlayan ve şiiri “gönlün dili” (Meriç, 1978: 63) olarak tanımlayan Meriç, şiir kitabı yayımlamamıştır ancak poetika sahibi bir şairdir. 11 Ekim 1982 tarihinde yazdığı bir mektuba göre edebiyata şiir kapısından girmiştir.

“Aziz Kardeşim Muhsin Bey,”¹ hitap blokuyla başlayan mektupta şiir düşüncesini soran okuyucuya cevap verirken “*Kitaplarımı okuduğunuza göre, edebiyata nazımla başladığımı biliyorsunuz.*” (Meriç, 1993: 338) der. Bir başka mektupta on bir yaşında şiir yazdığını belirtir (Meriç, 1993: 122). Biri 1941’de kendi rızası olmaksızın *Yeni Edebiyat* dergisinde yayımlanan, diğerleri şiir defterlerinde kalan bin beş yüz şiire imza attığını kaydeder.

Doğan tarafından ikisi aruz, dokuzu serbest nazımla yazılmış on bir metni yayımlanan Meriç’in şiirlerine, Fevziye Hanım için aruzun “Mef’ûlü mefâîlü mefâîlü feûlün” kalıbıyla yazdığı “Fevziye’em” başlıklı akrostiş örnek verilebilir:

*Fecrin o bekâret dolu şi’riyeti vardır,
Engin bakışın, ürperişin, irkilişinde.
Vuslat kadar ateşli sesin cazibedardır.
Zambaklar açar, güller açar, her gülüşünde.
İçtim coşarak hazzını aşkın dudağından,
Yalnız seninim, rasladığım bunca kadından
Ey şuh ve melek kalbli Foçom bekliyorum gel!
Medhuşu firakım yeter ey hüsnü muhayyel.*

Aşkın ve arkadaşın C.M. (Doğan, 2010: 266)

Sanat hayatına şiirle başlamayı hem bizim edebiyatımız hem de dünya edebiyatı için “tabii” bulan Meriç, kendini “hayatı kelimeler dünyasında geçmiş bir insan” sözleriyle tanıttıktan sonra kişisel ütopyasını “... yazılarımnda hep ‘güzel’i aradım” (Meriç, 1993: 338) cümlesiyle özetler.

Mektubun içeriğinden Muhsin Demirel’in Meriç’e şiir hakkında düşüncelerini sorduğu anlaşılmaktadır. Meriç’in bu soruya cevabı, şiiri “şahsî zevk”le ilişkilendirme çevresinde şekillenir: “*Şiir, şahsî zevklerin mutlak hâkim olduğu bir alan. Frenkler ‘aşçı olarak yetiştirilebilir insan ama kebabçılık hususi kabiliyet*

¹ Mektubun bulunduğu sayfadaki dipnotta “Muhsin Bey’in soyadını bulamadık.” (Cemil Meriç, *Bütün Eserleri 3: Jurnal, Cilt 2, 1966-83*, Yayına Hazırlayan: Mahmut Ali Meriç, İletişim Yayınları, İstanbul 1993, s.337) cümlesine yer verilmiş olsa da muhatap Muhsin Demirel (1954-2024) olmalıdır. Şair ve hattat Recep Muhsin Demirel aslen Burdur’lu bir ailenin çocuğu olarak Eskişehir’de doğmuş, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesinden mezun olmuş, aynı üniversitenin İktisat ve İşletme Fakültelerinde ve Amerika’da iktisat üzerine master yapmıştır. 1971 yılında tanıştığı son Osmanlı hattatı Hamit Ayaç’tan hat dersleri alan Demirel, 1976’da İstanbul’da yayımlanmaya başlayan *Köprü* dergisinin ilk yıllarında yazı işlerini yönetmiş ve dergide şiirler yayımlamıştır. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığında uzman olarak çalışmış, Devlet Planlama Teşkilatında görev yapmış ve bu kurumdan emekli olmuştur. Cemil Meriç’i düzenli aralıklarla ziyaret edip ona *Risale-i Nur* eserlerinden bölümler okuyan isimlerdendir. Sadık Yalsızuçanlar *Yeni Şiir Antolojisi* adlı kitabında Muhsin Demirel’in sekiz şiirine yer vermiştir. Adı geçen antolojide Demirel’in, Cemil Meriç’e ait “*Rüyalarında bir Musa yaratıyordu Michelangelo ve zamanı mermere hapsediyordu.*” (Bu Ülke, Ötügen Neşriyat, İstanbul 1976, s. 201) cümlesinden esinlenerek kaleme aldığı “*Zamanı hapsedmek o sert mermerde / Ebed yolundaki ıssız çöllerde*” dizelerinin yer aldığı “Zamanı Hapsedmek” başlıklı şiiri de vardır. (bk. Sadık Yalsızuçanlar, *Yeni Şiir Antolojisi*, Yeni Asya Yayınları, İstanbul 1982, s. 53).

ister' demişler. Sanat da hususi bir kabiliyet işi. Dünyanın hiçbir kitabında belli bir reçete yok. Bu çerçevede içinde her tercih enfüsi olmak zorundadır." (Meriç, 1993: 337-338)

Ardından şiir zevkinin ve kültürünün oluşmasında klasik dönem şiiriyle hece şairlerinin etkisini açıklar. Bulabildiği bütün divanları taradığını, ardından hece şairleriyle günler ve aylar geçirdiğini belirttikten sonra, şiir dünyasında ki bu yolculuklardan elde ettiği kanaati birkaç cümle ile özetler:

"1) Nazmın en mükemmel örnekleri aruzla yazılmıştır. Aruzun musiki-sinden mahrum bir nazım, klasik vasfına layık değildir. Şiir, önce musiki olduğuna göre, nazmın ahenginden kolay kolay vazgeçemez. Hececiler de hiçbir zaman aruz şairlerinin ulaştıkları irtifai bulamadılar. 2) Muhtevaya gelince... Mükemmel bir nazmın gerçekten şiir olabilmesi için geniş bir irfan, zengin bir kelime hazinesi vazgeçilmez şartlardır. Samimiyet, yani söylenenlerin gönülden fıskırması da icap eder." (Meriç, 1993: 338)

Görüldüğü gibi aruz hece ayırımında Meriç, tercihini aruzdan yana yapmaktadır. Musiki zenginliği bakımından aruzu yüceltirken şöyle der: "Türk'ün serâzad ruhu aruzla kanatlandı. Cedlerimiz köhne şarkın mazmunlarına bekâret kazandırdılar. Şiir musikinin bir devamı idi. Musikî mutlakın ve ezelinin sesi: Ezan, tecvit, mevlid ve aruz." (Meriç, 1978: 63)

Ardından şiir ve musiki arasında bir karşılaştırma yapar Meriç. Şiirle musikiyi bir elmanın iki yarısı olarak görür. Musikiyi daha müphem, daha dalgalı; şiiri ise daha aydınlık ve daha düşünce odaklı bulur. Meriç'e göre musiki saftır, şiir karışık. Şiir mananın ahenkle izdivacıdır.

Meriç'in şiire yüklediği görev, musiki gibi mukaddesin emrinde olmaktır. Bu hedeften uzaklaşan şiirin ciddiyetini kaybedeceğini ve bir oyuna dönüşeceğini düşünür (Meriç, 1978: 63-64).

Şiirde "tasannu" konusuna da değinir Meriç. Sözü sanatlı söylemeye çalışmak biçiminde tanımlanan "tasannu" için şöyle der: "Elbette ki şiir bir yanıyla tasannudur ama tasannu kendini hissettirirse şair sadece nâzım olur. Sanat veya tasannu gülün kokusu gibi koklanacak, sezilecek fakat gizli kalacaktır." (Meriç, 1993: 338)

Cemil Meriç, "şair" ve "nâzım"ı birbirinden ayırırken bu yargısını örnek isimler üzerinden temellendirir. Örneklediği isimler Yahya Kemal, Abdülhak Hamid ve Ahmet Haşim'dir.

"Yahya Kemal büyük bir nâzım ve zaman zaman kuvvetli bir şairdir. Abdülhak Hamit içli bir şair ve zaman zaman kuvvetli bir nâzımdır. Haşim, hemen her zaman güçlü bir şair, arada bir kusurlu bir nâzımdır." (Meriç, 1993: 338)

Görüldüğü gibi Cemil Meriç, nazmın dış yapı unsurları olan vezin, kafiye ve redifi kullanmaktan ibaret bir ustalığa sahip olanları "nâzım", dış yapı unsurlarını aşarak söyleyiş ve öz itibarıyla gerçek şiire ulaşanları "şair" olarak

adlandırmaktadır. Bunun tabii sonucu olarak birinin kaleme aldığı metin “manzume” olurken diğerininki “şiiir” olacaktır.

Meriç, iki şairi aruz ve hece vezinlerini kullanmadaki başarısından dolayı takdir eder: *“Hece şairleri içerisinde aruzu başarıyla kullanmış olanlar nadiren hece veznini de başarıyla kullanabilirler. Mesela Rıza Tevfik ve Faruk Nafiz.”* (Meriç, 1993: 338)

Nâzım Hikmet’in serbest nazımda aruzun bütün imkânlarından faydalandığını, bunun “orkestralaşan bir vezin” olduğunu söyler. Şiirin Nâzım’la sona erdiği iddiasını ise çok aşırı bulur. Buna karşılık Fransa’da Baudelaire ve Rimbaud’dan sonra büyük şair gelmediği kanaatinde.

Türk edebiyatında “nazımperestliği bir çocuk hastalığı” olarak niteler Meriç. Eskinin kelimelerini aynı ifade ve musiki içinde tekrarlamasının hem mümkün hem de gerekli olmadığını savunur. Edebiyatta amacın güzeli yakalamak olduğunu, bu nedenle nazımın imkânlarından vazgeçerek daha bayağı ve daha az şairane olan nesre başvurmanın caiz olduğunu söyler. Kendisi de bu yolu seçmiştir. Meriç’e göre, musikide olduğu gibi şiirde de ‘orta’ yoktur. İlham Rabbanî bir mazhariyettir. Bu bağıştan nasibini alan herkes kıyamete kadar şiire iltifat edecektir.

Şiirin ölmediğine ve ölmeyeceğine dair inancını romantiklerin “Şiir, dünya durdukça var olacaktır.” teziyle destekler. Her çağın kendine göre bir şiir dünyası olacağını belirtirken genç şairler için tavsiye niteliğinde bir cümle kurar: *“Mesele Amerika’yı yeniden keşfetmeye çalışmak değil, büyük üstatlara layık olabilmek için onları yakından tanımak ve dilimizin -kısıtlı da olsa- bütün imkânlarından faydalanarak kendi sesini duyurmaya çalışmaktır.”* (Meriç, 1993: 339-340)

Cemil Meriç’in Mektuplarındaki Romantik Şair

Meriç’in mektuplarında yer yer arabesk çizgiye yaklaşırsa da şiirde, en azından mensur şiirde rastlanabilecek söyleyişler dikkati çeker. Meriç, şiirsel üslubun hâkim olduğu bütün metinlerinde olduğu gibi mektuplarında da romantik bir şair portresi çizer. Mektuplarda görülen şiirsel üslup özelliklerine dize, imge, anıştırma/telmih örnekleri verilebilir.

Dize Niteliğinde Söyleyişler

Düzyazı içine serpiştirilmiş dizeye benzer söyleyişlerin her biri serbest şiirin ifade imkânları içinde değerlendirilebilecek cinstendir. Tanımlamalar, karşıtlıklar, betimlemeler, benzetmeler, çıkarımlar, anıştırmalar çevresinde örülmüş örneklerdir.

“Sen öyle bir kadehsin ki, bir yudumun iksir, bir yudumun zehir.” (Meriç, 1992: 326)

“Ya ellerin? Yaşayan, duyan ve düşünen ellerin, muhteşem bir çiçek gibi açılan, muhteşem bir çiçek gibi kapanan ellerin...” (Meriç, 1992: 326)

- "Kalemi aleve batırıyorum, gönlümün alevine." (Meriç, 1992: 331)
- "Deniz dalgalanmış, suç rüzgârın. Rüzgâr sensin." (Meriç, 1992: 339)
- "Sen bir davettin my darling, / Günaha ve meçhule. / Sesin alev alevdi. / Rüyalarım çiçek açtı dallarında..." (Meriç, 1992: 345)
- "Bazen bir utanç gibi içimdesin, bazen bir zafer gibi." (Meriç, 1992: 347)
- "Sana açılan bir kucaktı, her kitabım." (Meriç, 1993: 28)
- "Yılları aşınmış libaslar gibi attım üzerimden." (Meriç, 1993: 29)
- "Lilliputlar Gülliver'i zincirlemişler. Ve Samson'un saçlarını kesmiş seneleler." (Meriç, 1993: 29)
- "Şuurun lambaları sönmük. Şiirin alaca karanlığında. Ateş böcekleriyle dolu bir karanlık. Ateş böcekleri kelimelerin." (Meriç, 1993: 53)
- "Kelimelerin birer buse, dudaklarıyla yazıyor gibisin. Birer ateş kelimelelerin, kalbinle yazıyor gibisin. Kelimelerin birer iksir, usarenle yazıyor gibisin. Kelimeler sensin. Tenin, sıcaklığın, kokun." (Meriç, 1993: 69)
- "Radyodan şarkılar kanatlanacak, kahkahalar taşacak pencerelerden." (Meriç, 1993: 71)
- "Leyla bir tomurcuk, sen bir muhteşem gül. Leyla bir mısra, sen bir destansın. Leyla bir kıvılcım, sen bir şafaksın. Leyla bir tecessüs, Leyla bir masal, Leyla bir yaşamayan, Leyla bir yarım. Hangi sevgili seninle boy ölçüşebilir? Lamia'm benim. Sen doyulmayan, sen kanılmayan, sen rüya, sen gerçek." (Meriç, 1993: 72)

Paragrafta sözleri Vecdi Bengöl'e, bestesi Sadeddin Kaynak'a ait "Leyla bir özge candır" segâh şarkıda Leyla için söylenen "Doyulmaz hüsn ü andır / Kanılmaz bir içim su" dizelerini Lamia'ya transfer eder.

- "Sen günahlarınla bensin, ben faziletlerimle sen." (Meriç, 1993: s73)
- "Karanlıklardayım. Ve cinnetin sesi yüzümü kamçılıyor: Bir baykuş kahkahası, bir kobra ıslığı... Karanlıklardayım." (Meriç, 1993: 75)
- "... kozanızı benim için yırttınız, aşk oldunuz,..." (Meriç, 1993: 77)
- "Hırçınlık atta gitti." (Meriç, 1993: 78)
- "Lamia kayadan fışkıran pınar, / Lamia kozayı yırtan kelebek." (Meriç, 1993: 86)
- "Bir avuç ışığı saçların. Karanlıklardayım şimdi." (Meriç, 1993: 94)
- "Mektupların gök kubbem, kelimelerin bir yıldız yağmuru." (Meriç, 1993: 95)
- "Şimdi yıldız yıldızdı kelimeler, şimdi şimşek şimşek." (Meriç, 1993: 103)
- "Sana kalbimi yollamak isterdim, ama kalbim bende değil ki! Ben, hicranınla inleyen bir rebap. Baktım, göğsümde senin kalbin çarpıyor. Onu yollayamam." (Meriç, 1993: 108)
- "Adınla, yâdınla her cehennem gülistanlaşır." (Meriç, 1993: 118)

“Gölgeden bir duvar gibiydi uyku, bir deniz gibiydi, hain, kaypak, meçhullerle dolu.” (Meriç, 1993: 119)

“Kuruyan bir deniz gibiyim bazen. Yıldızları sönmüş bir gök gibiyim. İncilerimi sokakta dağıttım.” (Meriç, 1993: 122)

“Sen bitmeyen tek kitap, eskimeyen tek şiir.” (Meriç, 1993: 124)

“Ve saçların bir kucak ışık. Şimdi köpük köpük, şimdi masmavi, şimdi hain ışıklarla dolu, sesin gibi.” (Meriç, 1993: 126)

“İçimde boş bir odada yanan lambanın hüznü.” (Meriç, 1993: 127)

“Ve günler, uzaktan geçen yelkenliler.” (Meriç, 1993: 138)

“Kanla yazılan mektuplar ebedi, kanla ve alevle.” (Meriç, 1993: 138)

“Ve kadınlar ki ölüm kadar güzeldiler.” (Meriç, 1993: 141)

Meriç, kutsal metinlerden ödünç alınmış bir üslupla “ve” bağlacını cümle başında kullanma eğilimindedir. Şiirsel yükü bu bağlaca taşıtmaya, tekrarlarla ritme ve ahenge bağlı şiiriyeti sağlamaya çalışır.

“Ve gece bir deniz kızı gibiydi. Şarkılarla başladı yıldız yıldız, köpük köpük. Kâh bir çöl rüzgârı gibi yakıcı, kâh bir çöl gecesi gibi serin. Hangi beste sözün musikisiyle boy ölçüşebilir? Kelime kanattır, kelime buse.

Ve gece bir deniz kızı gibi başladı. Harikulade gözleri vardı gecenin. Ve saçları bir kucak alevdiler ve dudaklarında bütün yaraları kapayan, bütün zilletlerin hatırasını silen bir iksir...

Ve gece bir deniz yıldızı gibi bitti. Birden güneş battı ufkumda. Yıldızlarım camdan birer fener gibi kırıldı.” (Meriç, 1993: 30-31)

İmge Düzeyinde Söyleyişler

Meriç’in mektuplarında ancak şiirlerde karşılaşılabilecek imgelere rastlanır. Meriç, tabii unsurları ruhunun rengine boyarken imgeler kurar. Bakışlarını sevgilinin saçlarında, yanaklarında “ürkek ve aptal bir kelebek” gibi dolaştırır.

“Yalnız kelimelerin değil, rüyaların bile bakir.” (Meriç, 1993: s.119) ifadesindeki “bakir kelime” ve “bakir rüya” el değmemişliği, özgünlüğü sezdirmesi bakımından ilginç imgelerdir.

“Bir uçurum gibi büyüyen sükût, hayattan, ışıktan, ümitten kopuş.” (Meriç, 1993: 144) ifadesinde geçen “uçurum gibi büyüyen sükût” sahibini içine çekip hayattan, ışıktan ve ümitten koparan derin suskunluk anlamında çarpıcı bir imge durumundadır.

İmge kurarken genellikle teşbih/benzetme sanatının imkânlarından yararlanır. Soyutlamalara başvurur. “Mektup güvercin”; “hayat orman”, “acabalar denizi”; “ağaç sfenks”, “kelime zırh, hançer, diş, tırnak, kanat, buse” ve “kadeh” olarak imgeye dönüşür. Meriç’in kaleminde kâinat bir ateş denizi olur, bahar şuhtur, Ankara beyaz bir sayfadır. Eller, ölümsüzlük meyvesi de denilen altın meyvedir.

- “Bu mektup belki de pencereye konan son güvercin.” (Meriç, 1992: 331)
- “Hayat bir orman, my darling. “Her ağaç bir ebülhevl” (İnsan başlı aslan vücutlu anıt, sfenks). Ve kulağımıza saplanan bir kobra ıslığı, zehirli bir ıslık... (Meriç, 1992: 347)
- “Hayat bir sfenksler ormanı, her adımda gırtlığımızı sarılan bir sual. Bir acabalar denizinde pusulasız.” (Meriç, 1992: 347)
- “Kelimeler bir zırh, bir kabuk, bir kale... Kelimeler bir hançer, bir diş, bir tırnak.” (Meriç, 1992: 347)
- “Kâinat bir ateş deniziymiş my darling!” (Meriç, 1992: 347)
- “Şuh bir bahar sabahı, şuh ve düşman.” (Meriç, 1993: 27)
- “Bembeyaz bir sayfa idi Ankara.” (Meriç, 1993: 27-28)
- “Kelime kanattır, kelime buse.” (Meriç, 1993: 30)
- “Avuçların, avuçlarımda rüyasını gördüğüm bir altın meyveydi, ölümsüzlük meyvesi.” (Meriç, 1993: 30)
- “Kader müstehzi bir rejisör.” (Meriç, 1993: 48)
- “Kelimeler benim ülkem. Kelimeler içine kalbimi doldurduğum birer kadeh.” (Meriç, 1993: 49)
- “Kalbim kinsız bir kılıç.” (Meriç, 1993: 49)
- “Şuur hain. Şuur ahmak.” (Meriç, 1993: 53)
- “Gözü yaşlı bir hava.” (Meriç, 1993: 66)
- “Lamia’m benim, bütünü, kemalim, zindanımı aydınlatan ışık, gözbebeğim.” (Meriç, 1993: 73)
- “Sükût duvar.” (J2, s.114)
- “Kâğıt deniz gibi kaypak ve hain, insanlar gibi.” (Meriç, 1993: 128)
- “Nezle gibi pis bir akşam.” (Meriç, 1993: 135)
- “Saçların aşkımın bayrağıydı artık.” (Meriç, 1993: 149)

Anıştırmalar/Telmihler

Cemil Meriç mektuplarında en çok anlama bağlı söz sanatlarından anıştırmaya başvurur. Mitoloji, felsefe, tarih, kültür, sanat ve edebiyat birikimini anıştırmalar yoluyla metnin dünyasına taşır.

Rebia Hanım’a yazdığı mektuplardan birinde Cemil Meriç “Çiçek haşin tırnaklarıyla uyuyor Mirabeau’nun yüzünü.” (Meriç, 1992: 325) cümlesiyle Mirabeau Markisi Victor’un oğlu, “Sophie’ye Mektuplar” kitabıyla tanınan ünlü Fransız hatibi Kont Mirabeau’ya gönderme yapar. Çirkin ve kısa boyludur ancak hitabet sanatının ustalarındandır. Çiçek bozuğu yüzüne bakan annesi “Ah, evlatçığım, alacağın kadın senin nerene bakacak?” diye sormaktan kendini alamaz.

Bir mektubunda Lamia'ya "cehennemim, cennetim" diye seslenince o da "Dante'm" diye cevaplar Meriç'i. Bu kez, Meriç "Beatrice'm" diye seslenir ona. "Dante'yi Beatrice yarattı." diye ekler. *İlahi Komedyası'nın* bir şükran, hayranlık ve vecdin kasidesi olduğunu yazar (Meriç, 1993: 28). Meriç, aynı hitap blokunu başka mektuplarda da tekrarlar (Meriç, 1993: 61, 68).

Anıştırmalar sayesinde Lamia gerçek bir kişi olmaktan sıyrılır, kadın cinsini tek başına temsil etme gücü kazanır. Lamia'da bütün kadınlar vardır. Âdem'in yol arkadaşı Havva'dır o, İsa'nın annesi Meryem'dir, Roma İmparatoru Claudius'un eşi Messalina'dır. Sesi Hint ormanları gibi cıvıltılarla doludur (Meriç, 1993: 29). Havva benzetmesi bir başka mektupta "*Cennette beraberdik ve ismin Havva'ydı*" (Meriç, 1993: 73) cümlesiyle ifadesini bulur. Meriç'in kendisi de Âdem'in şahsında insanı temsil eder.

Bir başka mektupta "Tais'im benim" (Meriç, 1993: 42) diye hitap eder Lamia'ya. Anatole France'ın romanına adını veren, bir papaza âşık olan kahraman Tais'e gönderme yapar. Ardından "Santa Maria'm" der. Hazreti İsa'nın ayaklarını gözyaşlarıyla yıkayan, saçlarıyla kurulayan ve güzel kokulu bir yağ ile ovan Santa Maria Magdalena'ya telmihte bulunur. Aynı mektubun aynı paragrafında bu kez "*Marion'um benim. Didier seni bekliyor.*" (Meriç, 1993: 44) derken Victor Hugo'nun manzum dramı Marion de Lorme'un kadın ve erkek kahramanlarını anıştırır. Didier ve Marion birbirlerini severler. Ancak Marion'un Didier'den önceki hayatından eski âşığı çapkın senyör Gaspard de Saverny vardır. Didier'le Saverny düelloya çıkarlar. Ancak düello yasaklanmıştır. Yasaklanmış bir eyleme kalkıştıkları için Didier ve Saverny ölüme mahkûm edilirler.

Lamia Hanım'dan gelen bir mektup büyüdü bir ayna gibidir Cemil Meriç için. Mektupta kendisiyle Lamia Hanım'ı görür. Abélard ile Héloise'i hatırlar (Meriç, 1993: 49). Şair ve filozof Abélard'ın, kendisinden yirmi iki yaş küçük öğrencisi Héloise'le yaşadığı dramatik aşka göndermede bulunur. Anılan iki sevgili de birbirinden ayrı düşükleri için mektuplaşmalarıyla ünlüdürler.

"Clotilde'im benim" hitabı da sosyolojinin kurucusu olarak tanınan ünlü Fransız matematikçi ve filozof Auguste Comte'la sevgilisi Clotild'in aşkını ve mektuplaşmalarını düşündürür. Meriç, "Clotilde'im benim" dedikten sonra vazgeçer ve "Hayır. Lamia'm" diye düzeltir hitap blokunu. Clotilde'in bütün mektuplarını okumuş ancak içinde aşkı bulamamıştır. Lamia yoktur bu mektuplarda. Çıkardığı sonucu "*Batı aşkı tanımaz.*" cümlesiyle özetler (Meriç, 1993: 50).

"*Biz Kerem ile Aslı gibi efsaneleşeceğiz. Asırlarca sonra isimlerimiz birlikte anılacak.*" (Meriç, 1993: 51) cümleleriyle Meriç kendisi ve Lamia'yı ünlü aşk hikâyesinin kahramanlarına benzetir.

"*Lâl Ded sensin, her asırda başka bir adla tecelli etmişsin.*" (Meriç, 1993: 72) derken ilginç bir telmihle sevgiliyi Sanskritçede Lalla Yogiswari ya da kısaca Lal Ded olarak da bilinen, ilâhi aşkla her şeyini terk edip gezgin bir bilge olan Keşmirli Brahman azizeye benzetir.

“*Ben zavallı bir Don Kişot’um.*” (Meriç, 1993: 106) derken de Cervantes’in ünlü kahramanına gönderme yapar.

Sonuç

Cemil Meriç, sanat hayatına şiirle adım atmış, ömür boyu şiire yakın durmuş, zaman içinde karar kıldığı deneme türüne şiirsel söyleyişin imkânlarını taşımıştır.

Meriç’in *Jurnal* adıyla 2 cilt hâlinde yayımlanan günlüklerinde yer alan mektuplarına romantik bir şair portresinin yansıdığı görülür. Güçlü ve zengin telmihlerle entelektüel bir birikimin mensur şiire özgü bir söyleyişle bulunduğu mektuplar, aşkın içtenlikle ifadesine hizmet eden cümlelerden oluşur. Dize ve imgeye yaklaşan söyleyişler mektupların ayırıcı özelliğidir.

Meriç, nesir yazarken de şiirden beslenir. Bu, sanatkârın kendini ifşa etmesine fırsat vermesi bakımından mektupla şiirin akrabalığını düşündürür. Şiirde de, mektupta da sanatkâr kendini saklamaya ihtiyaç duymaz. Her iki türde de samimiyetin sanatkâra ayrıcalık sağladığı söylenebilir.

Meriç, mektuplarında Rebie ve Lamia Hanımlara duyduğu kalbî yakınlığı ifade ederken şairane söyleyişlere başvurur. Bazen dize, bazen imge düzeyinde ifadeler yer verir. Romantizmin gerektirdiği zaman, mekân, tarihîlik gibi kavramları metnin arka planına yerleştirerek yapar bunu. Sanat ve edebiyat dünyasından telmihlerle metinlere derinlik kazandırır.

Meriç’in kimi paragraflarındaki cümleler alt alta dizildiğinde şiir parçaları elde etmek mümkündür.

Bir şiirini örneklemek gerekirse,

*Sensiz giden trenler ufuklarda kaybolan birer ümit
Nehir gibi akıyor günler Heraklit Heraklit.
Zaman masal kuşlarına benziyor...
Abûs, kocaman, sâkit.*

*Ve geceleri
Alnında dolaşır biteviye
Kirli, soğuk pençeleri.*

*Yıldızları söndürmüş fırtına,
Batan gemidesin;
Senden ne kalacak yarına!
Kıyılardan imdat isteyen sesin. (Meriç, 1976: 249)*

Kaynaklar

Bekiroğlu, Nazan, "Jurnallerdeki Trajik Kimlik ve Ruh Hâli", *Hece Dergisi Cemil Meriç Özel Sayısı*, Sayı: 157, Ocak 2010.

Doğan, Mehmet Can, "Düzyazıya Kaçış: Şiir Öldü, Yaşasın Cemil Meriç!", *Cemil Meriç*, editör: Murat Yılmaz, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2010.

Meriç, Cemil, *Bu Ülke*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1976.

Meriç, Cemil, *Mağaradakiler*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1978.

Meriç, Cemil, *Jurnal 1: 1962-1964*, İletişim Yayınları, İstanbul 1992.

Meriç, Cemil, *Jurnal 2: 1964-1966*, İletişim Yayınları, İstanbul 1993.

Şimşek, Tacettin, "Mektuplarındaki Romantik Şair: Cemil Meriç", *Doğumunun 100. Yılında Cemil Meriç Sempozyumu 5-6 Mayıs 2016, Bildiriler Kitabı*, ed. M. Muhsin Kalkışım, Ahmet Tüzen, Fatih Uyar, Mesut Kürüm, Alperen Gençosmanođlu, Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, Gümüşhane 2016, s. 211-227.